

ԱՐՏԱՏՊՈՒԹԻՒՆ Ի ԳՐՈՑ

Յ Ո Ւ Ղ Ա Ր Չ Ա Ն

ԳՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ ԱՌԹԻՒ 100ԱՄԵԱՅ ՅՈՐԵԼԻՆԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ Ի ՎԻԵՆՆԱ

(1811—1911)

ԵՒ 25ԱՄԵԱՅ ՏԱՐԵՇՐՋԱՆԻ “ՀԱՆԳԷՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ,, ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹԻ

(1887—1911)

ՀՐԵՑԱՐԵԿՆԸ Ի ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻՐԱՆՈՒԹՆԷ ՄԱՆԵԿՅՈՒԹԵԱՄ ԸՅԻՄՅԱԿՈՑ
“ՀԱՆԳԷՍԻ,, ԵՒ ՀՈՅԵՐԷՆԵԳԷՑ ԲՆԱՍԻՐԸ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա 1911

Մ Մ Ւ Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

SONDERABDRUCK AUS

HUSCHARDZAN

FESTSCHRIFT AUS ANLASS DES 100JÄHRIGEN BESTANDES DER
□ □ MECHITHARISTEN-KONGREGATION IN WIEN □ □

(1811—1911)

UND DES FÜNFUNDZWANZIGSTEN JAHRGANGES DER
PHILOLOGISCHEN MONATSSCHRIFT „HANDES AMSORYA“

(1887—1911)

HERAUSGEGEBEN VON DER MECHITHARISTEN-KONGREGATION UNTER MITWIRKUNG
□ DER MITARBEITER DER MONATSSCHRIFT UND ZAHLREICHER ARMENISTEN □

WIEN 1911

MECHITHARISTEN-BUCHDRUCKEREI

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ “ՅՈՒՇԱՐՁԱՆ,, ԻՆ

Անտարկ մը Վիեննահամ Միտթարեան Միաբանութեան հարկամեայ գործունէութեան վրայ:

1. Գալէ վրէստիսիս Գր.: Ազաթանգեղոսի կրկնագիր բնագիրը:
2. Նոնուսի Ն. Բիւրգուսիսի Վնութիւն Մալխասեան հրատարակութեանց Ազաթանգեղոսի եւ Ղ. Փարսեցոյ:
3. Weber Prof. Dr. S.: Ueber die Versuche, den Verfasser der Invektiven gegen die Armenier . . . zu bestimmen (— Սիւս. Վէրեյր Եանուն Սահակայ Մաթողիկոսի ընդդէմ Հայոց երկու հակամտութեանց հեղինակն որոշելու փորձ մը):
4. Խաչաթեան Գր.: Յովակիմ Ետողեւի թղթերը:
5. Peeters P.: La passion arménienne de S. Serge le Stratégate (— Պէրէյր Ս. Սարգոս գորավար հայերէն վկայարանութիւնը):
6. Conybeare F. C.: The age of the old armenian version of Irenaeus (— Պոնիքի Փ. Ս. Իրենուսի գրուածոց հայերէն թարգմանութեան ժամանակը):
7. Մուրադեան Փր.: Վերջապահ ասացուածք Եփեսոսի վաննի սիկոմոնիայ քաղաքը:
8. Meillet Prof. Dr. A.: Remarques sur les l de l'arménien classique (— Մէյլէ Ա. Դիտորութիւններ հայերէն եւ ղրերու վրայ):
9. Lüdtke Dr. W.: Zum armenischen und lateinischen Physiologus (— Լիւտկէ Վ. Հայերէն եւ լատիներէն Բարտախոսի վրայ):
10. Մալխասեան Ս. Մի առեղծած նարեկի մէջ:
11. Seidel Dr. E.: Ein neues Exemplar des alten Aytark' und Allgemeines zu seinem medizinischen Abschnitte (— Սալէյդ. Հին Աղթարքի նոր օրինակ մը եւ անոր թշկական հատուածներու վրայ ընդհանուր դիտորութիւններ):
12. Տէր-Պողոսեան Գր.: Նախնի Հայոց հոգեւաշտութեան շրջանից:
13. Համբարձումեան Զ. Հայք Արարացոց իշխանութեան տակ:
14. Tournebize Prof. Fr: Schah Abbas I. et l'émigration forcée des Arméniens de l'Ararat (— Տուրնեբիզ Փր.: Շահաբաս Ա. եւ Արարատեան Հայոց բնի գաղթականութիւնը):
15. Lehmann-Haupt Prof. Dr. C. F.: Die chaldäische Keilinschrift von Kaissaran (— Լեհման-Հաւթ Փր.: Կեսարանի խալդիական սեպագրութիւնը):
16. Մէյլէ Վիլհելմս Գ. Արդի հայերէնի սնցեալը, ներկան եւ ապագան:
17. Zanolli Prof. A.: Qualehe osservazione sulla formazione del plurale nell' antico Armeno (Փանոլլի Ա. Հունի մի նկատորութիւններ ՚ին հայերէնի յոգնակիի ձեւին վրայ):
18. Գալիսիէ Կիսմ Դ. Վ. Հայերէն լեզուն գեղագիտական տեսակետով:
19. Pedersen Prof. Dr. H.: Armen. "կորիւն":
20. Ամսուրեան Զ. Այոզ բաներ:
21. Marquart Prof. Dr. Jos.: Armenische Streifen. I. Historische Data zur Chronologie der Vokalgesetze. II. Zur Liste der Provinzen von Xorassan (Մարկարտ յոս. Հայկական գծեր. Ա. Հայերէն ձայնական օրինաց ժամանակագրութեան համար պատմական տուեաններ: Բ. Խորասանի գաւառներու ցանկը):
22. Քրայստիս Կ. Վ. Ստեփանոս թմբիկ Եկեղեցիական:
23. Վալդեան Զ. Ա. "Ուրիւ, մամեկը դասական հայերէնի մէջ:
24. Kraclitz-Greifendorst Dr. Fr. v.: Ein Brief an den armenischen Hofkaplan Wardapet Nerses in Wien aus dem Jahre 1697 (Կրայտից-Գրեյֆենորստ Գր. Վ. Թուրք մը ուղղրած առ Ներսէս Վրդ. Դրան երեցի Վիեննա, յամէ 1697):

ԲԵ

Ն Ա Խ Ն Ի Հ Ա Յ Ո Յ Հ Ո Ւ Ե Պ Ա Շ Տ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Շ Բ Ջ Ա Ն Ի Յ

Գ Ր . Տ Լ Բ . Պ Օ Դ Ո Ս Ն Ե Ն

Մխիթար Գօշի Դատաստանազրքի մի
 Հատուածից տեղեկանում ենք նախնի Հայոց
 ժողովրդական երգման ձևերի մասին: Յայտնի
 է, որ Հին Հաւատալիքները պատկերաւոր
 կերպով արտայայտուած են երգման մէջ.
 Բայց Մխիթարի յիշած երգման ձևերը այդ
 սովորական նշանակութիւնից բացի երկու
 պատճառով եւս առանձին ուշադրութեան
 արժանի են. նախ՝ նրանք պահել են յիշու-
 ղութիւն մի այնպիսի աստուածութեան մա-
 սին, որը ցայժմ յայտնի չէ ուրիշ աղբիւրներէ
 եւ երկրորդ՝ Հին Հայոց հոգեպաշտութեան
 մասին նրանք մի նշանաւոր մանրամասնու-
 թիւն են պատմում: Մեր յօդուածի խնդիրը
 այս երկրորդ կէտը կը լինի:

Այս է Մխիթարի Հատուածը.

«Երկու օրինակ է երգման. մի՛ խոստովանութեան երգումն է, եւ միւս՝ ուրացու-
 թեան: Եւ ուրացութեան երգումն այն կոչի՝ որ զնէ գձեռս ի խաչ կամ յաւե-
 տարան կամ յեկեղեցի եւ հրաժարէ ուրացմամբ. կամ ուրացութեամբ ասել թէ՛
 քրիստոնեայ ոչ եմ թէ՛ չեցէ այդպէս: Եւ կամ որպէս այլազգիք ուրացութեան
 օրինակաւ տան երգումն — կամ յեկեղեցի մտանելով զոչոյ շիջուցանել, եւ կամ
 բերանով ի ջուր եւ ի ձէթ սիշել, կամ խաչ ի գետնի նկարել եւ կոխել, կամ
 զշան գձեռոյ ունել, կամ ոսկր ի ձեռան առնուլ, կամ ի գետնի երկուս ծիրս առ-
 նել եւ ի միոյ ի միւսն մտանել: Զի այդ ամենայն եւ այդպիսիքդ ուրացութեան
 օրինակ է զոր չէ պարտ յանձն առնուլ քրիստոնէի թէ՛ եւ մահ հասանէ կամ տան
 քակումն՝»

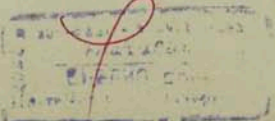
Նախ՝ մի քանի դիտողութիւններ յարժանի է այդ Հատուածի այն մասը, ուր
 յիշուած են ուրացութեան երգման եօթը ձևերը: Թէպէտ նրանք ունին այս կարգը.

1. Դնէ գձեռս ի խաչ կամ յաւետարան կամ յեկեղեցի եւ հրաժարէ ուրաց-
 մամբ կամ ուրացութեամբ թէ՛ քրիստոնեայ ոչ եմ եթէ՛ չեցէ այդ այդպէս:
2. Յեկեղեցի մտանելով՝ զոչոյ շիջուցանել:

Վաղարշապատ. 1880. էջ 51 նախադրութիւն:

2170
 1756
 2404

A III
 5335

3. Բերանով ի ջուր եւ ի ձէթ փչել:
4. Մաչ ի գետնի նկարել եւ կոխել:
5. Զշան զձեռոյ ունել:
6. Ոսկր ի ձեռան առնուլ:
7. Ի գետնի երկուս ծիրս առնել եւ ի միոյն ի միւսն մտանել: —

Սակայն ուշադրութեամբ կարգաւորց յետոյ նկատելի է, որ թիւ 2 եւ 3 երգման միեւնոյն ձեւի տարբեր վարիաններն են. լոյս հանգցնել եւ ձէթի փչել միեւնոյն նշանակութիւն ունի. իսկ ձէթ ի հետ յիշուող ջուրը (— որ հաւանորէն պիտի լինի «հուր», արդարեւ՝ պարուած կրակի վրայ փչելը մեղք է համարուում շատ գաւառներում) երեւի հնաւանդ կանթեղն մասն է: Բացի այդ՝ ինչպէս յետոյ պիտի պարզենք, թիւ 5 եւ 6 երգման միեւնոյն ձեւի տարբեր վարիաններն են. շան ձէար եւ շան ոսկրը միատեսակ նշանակութիւն ունէր: Ուստի փոխանակ եօթն տեսակ երգման, իսկպէս յիշեալ հատուածի մէջ յիշուած է միայն հինգ տեսակ երգումն. այն է՝

Ա. Դնէ զձեռս ի խաչ կամ յաւետարան կամ յեկեղեցի եւ հրաժարէ ուրացմամբ կամ ուրացութեամբ թէ՛ քրիստոնեայ ոչ եմ եթէ չեցէ այդ այգպէս:

Բ. Եկեղեցի մտանելով՝ զլոյս շեջուցանել կամ բերանով ի ջուր եւ ի ձէթ փչել:

- Գ. Մաչ ի գետնի նկարել եւ կոխել:
- Դ. Զշան զձեռոյ ունել, կամ ոսկր ի ձեռան առնուլ:
- Ե. Ի գետնի երկուս ծիրս առնել եւ ի միոյ ի միւսն մտանել:

Բացի այդ մասնաւոր ուղղումից, նկատելի է նաեւ հետեւեալը. թիւ Ա. Բ. եւ Գ. երգումները ըստ բովանդակութեան հայհոյանք են քրիստոնէական եկեղեցու հասցէին եւ ուստի ծագել են յետին շրջանում: Այդպիսի բնոյթ չունին վերջին երկու երգման տեսակները — որոնց առարկան շունն է եւ գետնի ծիրը: Ուստի հասկանալիորէն Դ. եւ Ե. երգման մէջ է պահուած հեթանոս հայի հաւատալիքը:

Դատաստանագրքի հրատարակչը ուսումնասիրելով ընդարձակ յառաջարանութեան մէջ, ի միջի այլոց, նաեւ յիշեալ հատուածը, եւ յիշելով որ Ա. Բ. Դ. եւ Ե. երգման ձեւերը այսօր էլ ժողովրդի մէջ պահուած են, չի մեկնում թէ որպիսի հեթանոսական հաւատալիքներ են արտայայտուած նրանց մէջ: Դասելով Սամուէլեան նոյն հատուածի մասին մատենախօսելու ժամանակ չի յարուցանում այդ հարցը: Վերջերս Կովկասեան լեռնականների ազգագրական նիւթերն ուսումնասիրելու ժամանակ, առիթից օգտուելով մենք էլ այդ հատուածը եւ մասնաւորապէս Գ. երգումը համեմատութեան առարկայ դարձրինք մեր տեղակի մէջ³, բայց հին հաւատալիքների բնոյթը եւ առհասարակ երգման եւ հաւատալիքի ծագումը մնացին իրր ազատ խնդիրներ: Այժմ դառնալով նոյն հատուածին, կանգ կ'առնենք միայն Դ. երգման վրայ, որը՝ ինչպէս կը տեսնենք, բոլոր արեւելեան ժողովուրդների, նաեւ հին Հայերի հոգեպաշտութեան հետեւանքն է:

¹ Հանգ. Ամս. 1908. Սեպտ. 270-274:

² Լեռնականք Ա. Շուշի 1910, էջ 1-3:

1.

Թէպէտ անցեալ դարի 80ական թուերին «Դատաստանազբէ», հրատարակելը գիտէր, որ «շան ձեռ (պու) բռնեք նոյնպէս մնացել է շատ տեղերում», այնուամենայնիւ մեզ չպատահեց այդ երգումը մեր զաւառների ժողովրդական նիւթերի մէջ, իսկ նախին մատենագրութեան եւ ոչ մէկ հատուածի հետ կարելի է նրան բաղդատել:

Կովկասեան լեռներում այդ երգումը կենդանի է մինչեւ այսօր եւ յայտնի են նրա զանազան վարիանները: Օս զնդապետ Կունդուխովի մի շքաբերական թղթի մէջ, որ նա ուղղել է իր ցեղին անցեալ դարի կէսերին, վատ սովորութիւնները վերացնելու յորդորով, կարգում ենք:

Вы убѣдились въ нечѣлости и безсмыслии разныхъ народныхъ клятвъ, на могилахъ покойниковъ убивать собакъ и кошекъ, что введено во время глубокаго невѣжества и сохранилось по-нынѣ въ народѣ (Դուք համոզուել էք որ յիմար եւ անմիտ են այն զանազան ժողովրդական երգումները, ննջեցեալների գերեզմանների վրայ շներ եւ կատուներ սպանելը, որը ներմուծուած է խորին ագիտութեան ժամանակներն եւ պահուել է մինչեւ այսօր ամբողջի մէջ)¹:

Կատուների եւ շների սպանութիւնը կատարուում է այսպէս.

Приносятъ клятву на могилахъ умершихъ, или же, привязывая кошке и собаке на высокіе шесты, убиваютъ ихъ изъ ружей въ присутствіи народа, произнося при томъ разныя нечѣпныя причитыванія (Մեռածների գերեզմանների վրայ երգում են անում կամ կատուներ ու շներ կապելով բարձր ցեղերի ծայրին հրացանով սպանում են ժողովրդի առաջ, միաժամանակ զանազան յիմար աղօթքներ ասելով)²:

Ոնգու շները ուրիշ մանրամասնութիւն են կատարում այդ երգման ժամանակ. **Потоцкій պատմում է որ՝**

«Սրբավայրում դարսելով շան դիակը եւ ոսկորներն, երգուում են. — Թող իմ նախնիք քո մեռածներին իրենց ուսի վրայ շջեցնեն այն ճանապարհով, որը մեր առաջ ձգուած է (դիակի եւ ոսկորների)՝ անձրեւով ջրուելուց եւ արեւով լուսաւորուելուց յետոյ — եթէ ես սուտ եմ ասում»,³

Այս խօսքերը հասկանալու համար, որովհետեւ այլապէս չէր կարելի յայտնուած է նրա իմաստը, յիշում ենք Վեդայի մէջ Ծամա աստուածութեան նուիրուած մի օրհներգը, ուր մեռելոց հոգիները քաջաբերուում են գնալու դէպի անմահութիւն տանող այն ճանապարհով, որով զնացել են նախնիք:

«Մի վախիր պահապաններից, չորսաքեցայ «լուրուր», շներից, որոնք հսկում են մեռեալներին: Նրանք Ծամային են պատկանում, իջնում են երկիր եւ պահպանում են Ծամայի բնակութեան ուղին: Ննջեցեալը լաւ կ'անի եթէ միշտ շտապէ նրանց ետեւից», Ուստի եւ շներ վերաւորող յանցագործի մարմինը կտոր-կտոր էին անում հին հնդիկները⁴:

¹ Сборникъ свѣдѣній о Кавказѣ, II. 305.

² Ib. 312.

³ М. М. Ковалевскій Зак. и об. на Кав. I. 103—4. Спб. 1890.

⁴ Бетгани — Великія религіи востока 1899. Спб. 31.

Յայտնի է այս հաւատալիքի ուրիշ վարիանները եւս.

Հինդուաւետացի համոզման, հին պարսիկները մեռնող մարդու աչքի առաջ բռնում էին մի կենդանի շուն, որը, իբրեւ կրօնական յարգանքի արժանացած մի արարած, մարդու մահից յետոյ նրա դիակից միտը լավում էր եւ թողնում միայն ոսկրները. այդպիսով շունը մեռնողի միան ուտելով, հոգին անցնում էր նրան¹:

Ստրաբոն հաղորդում է, որ «Կասպեանք» հինաւուրց ծերերին գցում են անապատ եւ սպասում են, որ նրանց դիակը լավեն թռչունները եւ շները. իսկ Սոզոկրիանայիք եւ Բակտրիացիք իրենց ծերերին եւ հիւանդներին ողջ ողջ ձգում են շների առաջ պատռոտելու, շների՝ որոնք յատուկ այդ նպատակով նշանակուած էին եւ կոչուում էին սեղական մի բառով, որ թարգմանուում է «գերեզմանափորներ»²:

Հետեւողութեամբ այս բոլորի, Հայոց երգումը — զշան զձեռոյ ունել կամ ոսկր ի ձեռան առնուլ — իբրեւ շան հաւատալիքի մի հնաւանդութիւն (survival), նոյնպէս նշանակում է անդրշիրմեան կեանքի սպասանալիքն ընդունել. երգուողը համոզւած է իր հոգին շանը յանձնել, մեռնել՝ շանը հաղորդելով իր հոգին, — եթէ ստում է:

Ձ.

Անաղբիւնների հետեւողութեամբ ստացուած այս մեկնութիւնը Դ. երգման համար ստուգուում եւ արդարանում է թէ նախնեաց մատնագրութեան եւ թէ նոր ժողովածուների մէջ հանդիպող ժողովրդական նիւթերով: Շունը, բայց երգման առարկայ լինելուց, հին Հայերի մտքում այլեւայլ մտապատկերներ ստեղծելու առիթ էլ է տուել, եւ ապա թէ կրօնական երգման մէջ մուծուել:

Ո հազիվ հոգւոյ հաւատը — այս խնդրի ծագումը եւ էութիւնը — մեր նպատակից դուրս է. բայց անխիղճի ամբողջ գրականութիւնից մի ենթապրութիւն պիտի յիշենք, որովհետեւ միեւնոյնը Եղնիկ հաստատօրէն ասել է.

«Ամեն մի ծնունդ մանուկ իր ամենահեռու որ նախորդների հոգին է բովանդակում իր մէջ: Նախ քան տոհմի նախնախորդը մարդիկ չը կային, միայն կենդանիներն ու բոյսերն էին, որոնց անունով էլ կոչուեցին նախնախորդները եւ նրանց սերունդը: Ուստի յետնորդները կրում են իրենց մէջ կենդանիների հոգին: Կրօնական հասկացողութեան առաջին քայլերը այդպէս են սխալուած եւ այդպիսի ծագումն ունին տոտեմը, կորոնծը եւ Ֆետիշը. այդպէս առաջ եկան նաեւ տոհմական կոչումները — «Ալպրենի կատու», «Գորտ», «Կապիկ», «Չուկ», «Օձ», «Առիւծ» եւ այլն»³:

Կենդանապաշտութիւնը, հոգու թափառումը կենդանիների մէջ եւ մարդու մի քանի հոգի ունենալը — այդպիսի հաւատից է ծագում. շան պաշտամունքն էլ նոյնպէս: Ահա այդ տեսութեան հիմքը այն անաղբիւններն են, որոնք առնուած են Փիջի կղզու, Մարազազիների, Օրրիայի կոնգերի, Հրէաների, Փլորիզայի Սեմիտների կրօնական կեանքից⁴: Այնտեղ բացակայում են նախնի Հայերի հաւատը, որ

¹ Тайлоръ — Первобытная культура. I. Animism. Спб. 1872.

² Липпертъ Ю. — История семьи, 1897. Спб. 149—151.

³ Таттаревъ К. М. — Очерки по истории первобытной культуры 1897. М. 92—93 եւ շարուն.

⁴ Тайлоръ — ibid.

յիշում է Եգիպտոս, ընդդէմ հիթանոսաց հատուածի մէջ: Ըստ այդմ Հայերը « Զծովացու ըն ի կովէ կիսալ ասեն, զպայն իմն ի մարդկանէ, զառէգն ի շանէ: » Հերքելով այդ հաւատը Եգիպտոս աւելացնում է. « Ոչ ի շանէ ինչ կեալ՝ եթէ ընդ անրեւոյթ զորութիւնս ինչ կեցցէ եւ յորժամ վերաւոր որ անկեալ ի պատերազմի գնիցի՝ թէ լեզեցէ եւ ողջացուցանիցէ, զոր արաբէն կոչեն: Միթէ եւ զարաբիցէն եւս որ կարիցէ ասել՝ թէ եւ զայն ուրուք տեսեալ իցէ. եւ թէ յառաջին ժամանակն արաբիցք լեզէին զվերաւորս եւ ողջացուցանէին, արդ ընդէր ոչ լեզիցեն եւ ողջացուցանիցեն. ոչ նոյն պատերազմուք են, եւ նոյնպէս վերաւորք անկանին: Այլ յայնժամ, ասեն, զիցազուք էին,» եւ այլն՝:

Այստեղ շեշտուած է շնից թէ որեւէ աստուածային հոգու բղաման եւ թէ մեռածներն հոգեստացման անհնարաւորութիւնը. ուստի հակադիր մտածմամբ հասկացում է որ դաւանուած են շները հնում իրրեւ հոգու ազգիւր: Սակայն այդ հին հաւատալիքի մի մասն է միայն եւ թերի հասկացողութիւն է. լրիւր այն է որ շները ընդունում էին առաջ մարդկանց հոգիները նրանց մահուան եւ ծերութեան ժամանակ եւ ապա իրրեւ շտեմարան նախնեաց հոգիների, այդպիսի շները լեզելով պատերազմում վերաւորուածներին հաղորդում էին նրանց շունչ եւ հոգի:

Այսպիսով ահա հասկացողութիւնը եւ մտապատկերը ամբողջանում է յարաբերութիւնի վերաբերեալ թերի աւանդութեան մէջ, երբ անաջօրհասպէս ի նկատի կնք առնում այն զրականութիւնը, որի նիւթն է հին զիցաբանութիւնների մէջ շների պաշտաման պատկերը²:

Սակայն յատուկ ցուցում էլ ունինք այն մասին թէ արդարեւ մեր հայրենիքի նախկին բնակիչներից մի տոհմ ունէր ծերունիներին ուտելու սովորութիւնը, իրրեւ կրօնական մի պահանջ. Հերոդոտ պատմում է Արաքսի Մասագետների մասին որ նրանք երկրագործութեամբ շին պարագում, կերակրուում են միայն մսով: Իրենց տոհմի ծերունիներին սպանում էին եւ խնջոյք սարքում. մի քանի հատ անասուններ մորթելով, ծերունու միւր խառնում էին նրանց մսի հետ եւ ուտում էին ցեղակցական խնջոյքով: Այդպիսի մահը ամենաերջանիկն էր համարուում. հիանալի թիւնից մեռածի մարմինը պիղծ էր եւ չէին ուտում ցեղակիցները, այլ թաղում էին հողի մէջ եւ լալիս էին նրա համար, որովհետեւ սուրբ վասնմանի չի արժանացել, հոգին մարմնից բաժանուել է անյայտ կերպով:

Թէ հողի, ոգի, շունչ եւ թէ արին, միս եւ հողի զաղափարները շատ սղգերի մէջ միեւնոյն բառով են կոչուած եւ նախնեաց հոգիների պաշտամունքը հիմնուած էր մասամբ ծերունիներին ուտելու սովորութեան վրայ. իսկ ժամանակի ընթացքում այլեւայլ կրօնական մտապատկերներ առաջացրին շները, որոնք յանձն առան հին շրջաններում տոհմակիցների ունեցած մարդակերութեան դերը, այն փոփոխութեամբ, որ մարմինը արդէն պիղծ էր համարուում եւ դեւի բաժին. նրանից որպէս զն հողին ազատուէր հարկաւոր էր որ շունը մարմինը լախէր եւ թողնէր ոսկորները. ուղիղ սահման նշանակել այդպիսի նոր հասկացողութեան համար եւ որովհէտ թէ որ ձեւը հոգեպաշտութեան հաւատալիքի կանխադրյն է եւ որը յանազգայն կը նշանակէր վեճելն մի շարք ինդիւիւսների մասին միայն ենթադրութիւն.

¹ Ընդդէմ Արաբացի հիթանոսաց. վեհեա. 1826, 99-100:

² В. С. Миллеръ — Значение собаки въ мифологическихъ вѣрваніяхъ. М. Стр. 7-8.

ներով բաւականանալ: Ճշմարիտը այն է, որ շան իրրեւ մեռածի հոգին դեւի ձեռքից փրկող կենդանու պաշտամունքը ազդել է Կովկասի լեռնականների — Ղազարներին, Պաշտարարների, Չեչենների եւ Ղազարների թաղման արարողութեան եւ գերեզմանատան ճարտարապետութեան վրայ մինչեւ այսօր իսկ¹:

Մեր նախնեաց յիշատակարանների մէջ նոյնպէս կան այդ պաշտաման շատ հետքեր, որոնք խիստ այլապաճ լինելով եկեղեցական հեղինակներից, անձանաչելի եւ անմեկնելի են մնացել՝ որովհետեւ բանասիրութիւնը անալոզիայի մեթոդով չի առաջնորդուել: Առ այժմ մենք կանգ կառնենք Շիրաքի աւանդութեան վրայ:

«Թագաւոր մի կայր Հայոց Արտաւազ անուն եւ ունէր որդի մի խելագար Շիրաք անուն. եւ ի մեռանէն Արտաւազայ ոչ ետ զԹագաւորութիւն Շիրաքայ՝ զե խելագար էր. վասն որոյ եւ աշխարհս վրդովեցաւ եւ աւերումն լինէր ոչ սակաւ: Եւ յաւուր միում հեծեալ Շիրաք ի ձի, եւ ետ փող հարկանել թէ կամիմ թագաւորել. եւ ել զնաց ընտիր հեծելք ի զբօսանս եւ ելեալ ի վերայ կարմընչի գետոյն վասն յանցանելոյ. եւ անգին շարժեալ զնա այսուցն պղծոյ՝ անկաւ ի գետն եւ կորեաւ: Եւ հեծելագորքն համբաւեցին թէ աստուածքն Շիրաքայ յափշտակեցին զնա եւ եղին ի սեւա լեռան, որ է Աւազ Մասիս եւ անդ կայ շղթայած. եւ երկու շուն մին սպիտակ միւս սեւա կու լնգն զշղթայան Շիրաքայ հանապազ եւ ի տարեկնն ի մազն զայ, որ թէ կտրի նա երէ եւ զաշխարհս անցուցէ. վասն որոյ կարգեցին կախարդքն առասպել զիմօք թէ ի տարեմուտն, ի նաւասարդի աւանայն զործաւոր զեր գործն զնչ եւ իցէ կոփէ, երեք անգամ դարբինն եւ այլն: Զի կամի Շիրաքայ որ ի մազն կեկալ է ի կտրել՝ դարձեալ հաստանայ եւ ամբանայ, որ ոչ երէ Շիրաքն եւ զաշխարհս անցնէ²:

Այս աւանդութեան մէջ էական դիպումները սրանք են:

ա) Ղազար Շիրաքը կենդանոյն դեւերի ձեռքն ընկաւ եւ կորաւ. այդ անրնական մահի պատճառով նրա հոգին մնաց մարմնի մէջ եւ սրբազան արարողութեան չարժանանալով, հերոսը յաւիտենական տանջանքի մատնուեց:

բ) Պղծութիւնը եւ դեւը յողթանակել են Շիրաքին Վենդիգատի օրէնքը քանդելու համար. ջուրը, հողը, կրակը եւ մարդիկ դիակից միշտ հեռու պէտք է պահուեն, մինչեւ նրա մարմնի միւր կը թափուէր: Շիրաք գետն ընկնելով՝ դեւի արհապետութեան տակ էր գտնուում. ուստի շներ անյաջող աշխատում են իրենց տիրոջ համար, բայց շղթան չի կարուում երբեք:

Շղթան եւ երկաթը, որ բոլոր հին ժողովուրդների կրօնական հասկացողութեան մէջ կախարդական բնոյթ ունի, պատկերաւոր արտայայտութիւն է երկու սկզբունքների խորոցի կամ այն մաքառման, որ դեւն ու հրեշտակը — նիւթն ու հոգին — վարում են անրնական կերպով կորած դիւցազնի համար:

Եւսմայի շների չփուռ մակդիրը Շիրաքի աւանդութեան մէջ յայտնուած է սեւ եւ սպիտակ բառերով, որոնք այլաբանում են սրբազան ոյժի անդադրում աշխատանքը գիշեր եւ ցերեկ:

¹ Հմմտ. Vendidad, Fargad VIII—10, IV—16, V—45. Собр. свѣд. о кавк. горцах. III, ст. Грабоваго: Худяковъ Н. — Замѣтки о хевсуретин: М. М. Ковалевскій Законъ и об. на Кавк. I. 94 եւ այլն:

² Բազմազգայ 1877, էջ 276:

3.

Թուել այստեղ անխիղճի բոլոր արտայայտութիւններն առհասարակ եւ յիշել հին Հայերի հոգեպաշտութիւնն աւանդող բոլոր յիշատակարանները երկար կը լինէր: Մխիթարի Դ. երգման մի ուրիշ վարիանտը այդ բոլորից պիտի զատենք եւ հին հաւատալիքի այսօրուայ կենդանի պատկերը պարզենք նրանով:

Վերելում մի անգամ յիշել ենք, որ դիակի դիւական մասը, միսը, մաքրելու միջոցը սկզբում ուրիշ պատկեր ունէր՝ ցեղակիցներն էին ուտում՝ կանխաւ սպանելով ծերերին. յետոյ երբ հոգեփոխութեան ժամանակ շները զարձան այդ կատարողները, հաւատալիքի առարկան էլ բարդուեց եւ թռչուններն էլ ստացան թէ հոգիներն շտեմարանի եւ թէ հոգի վերադարձնող եւ կենդանութիւն տուող ոյժի պաշտամունքը: Յիշել ենք «կասպեանց», սովորութիւնը, որով ծերերին նրանք ձգում էին անապատ, կամ փոս, կամ անտառ կերակուր լինելու թռչուններին եւ շներին: Լափող թռչունները բազմատեսակ էին, օր. արծիւ, անգղ, ագռաւ, կաշաղակ եւ այլն, ինչպէս նաեւ շնատեսակները, օր. գայլ, բորենի, արջ եւ այլն: Այդ հաւատալիքից այսօր մնացել է մեր ժողովրդի մէջ անհամակրութիւն սեւ ագռաւի դէմ, որ արտայայտուում է «գլուխ ուտող», շարագուշակ եւ այլն բառերով. նաեւ մարգագայլ, քաւթաբուսի եւ գերեզմանափոր անունը: Բուսի հաւանորէն շան ձայն տալու նշանն է եւ բարդուած է քաւթառ բառով՝ գերեզմանները քանդող եւ գիակը լափող գաղանթ հասկացնելու համար: Ժողովրդական ասացածների իմաստը նոյնպէս հաւատալիքի հետքեր է պահել իր մէջ. օր.

Արուի ահու մարթ իշին չի կանայ չօջ ասի:

Արուը տարածն է լալի, բլբուլը թողածը:

Արուի տեսած սիրմը չի կանանչի:

Արուի ձէնը Ատուձ վուր իմացիլ էր, Վարթէուրին ձուն գու քէր:

Այս կենդանի նախապաշարմունքը ագռաւի մասին յիշեցինք, որպէս զի յետոյ շարունակութեան մէջ տեսնենք, որ հին հաւատալիքի մէջ կամ միւս մասը միայն կարող է մնալ կամ յիշուել, զոր օրինակ քրիստոնէութեան ազդմամբ՝ եւ այդ չը պիտի խանգարէ ուրեմն ամբողջացնել հաւատալիքը ի մի հաւաքելով անարգիաները: Տեսանք որ հոգետուր «արեգ-ի շանէ», պաշտաման առարկան ունեցել է նաեւ հոգեւտ եւ մարդակեր շներ, գերեզմանափորներ կոչուին. նոյնպէս ահա գլուխ ուտող ագռաւակերպ թռչունները կեանք տուող եւ կենդանութեան սպասաւոր են եղել:

Արծրունեաց տոհմական աւանդութիւնը պատմում է աստուածային արծուի այնպիսի դերը Արծրունեաց տոհմի նախնախորդի համար, որպիսին ուրիշ ազգերի նախնախորդի համար եղել են գայլ, արջ, գորտ եւ այլն. ահա այդ աւանդութիւնը. — Մանկան նիրհերոյ արձրեւ եւ արեւ հակառակեալ եւ հովանի թռչնոյ պատանւոյն թախացելոյ¹:

Մ. Էմին այսպէս է հասկանում. երբ գրում ենքում էր ասորի գաղթականների տոհմից մի յոգնած պատանի, սկսեց անձրեւ գայլ. եւ ահա օրի մէջ երեւաց արծուի թռիչքը. նա մանուկի վերեւը անշարժ կանգնեց եւ իր տարածած թեւերով նրան հովանի արեց: Յետոյ երբ անձրեւը դադարեց, արեւը սկսեց այրել եւ

¹ Խորեն, Բ. 71

մանուկը քնեց. իսկ արծիւը թեւատարած մանուկին պաշտպանում էր արեւի տաքից¹:

Իսկապէս՝ այդ աւանդութեան միտքը բարդ չէ. մանուկին կեանք չէին տալիս երկնքի ցածրը — անձրեւն ու արեւը, այսինքն նրանք, որոնք ամենից շատ հարկաւոր են ամեն կեանքի եւ աճիւրթեան համար. թռչունը կռուեց անարդար եւ անբնական երկնքի դէմ եւ փրկեց մանուկի կեանքը:

Հաւանորէն անձրեւի եւ արեւի հնազոյն հաւատալիքի մէջ եղել է թէ՛ բարուց եւ թէ՛ չարի դաւանութիւն այնպէս, ինչպէս Շան եւ Ազոաւի նկատմամբ տեսանք: Այդ բնական երեւոյթներին մէջ երկուութեան սկզբունքը նկատել կարող էր առաջին մարդը շնորհիւ երաշտի, արեւահարութեան, հեղեղի եւ այլն. եւ անկախ գնեղաւետայլից նաեւ՝ դաւանել օգտի եւ վնասի աղբիւրները միեւնոյն իրերի մէջ: Այս ենթադրութիւնը անու՛մ ենք նկատելով ոչ միայն Հաղամակերտի թռչնի աւանդութիւնը, այլ նաեւ Ինգուշներին մի երգումը, որի մէջ անձրեւը եւ արեւը հաղորդուած են իրրեւ չարչարանքի ճանապարհ պատրաստողներ. բառացի կրկնութիւնը նոյն իսկ վկայում է որ տարբեր ժողովուրդների եւ հեռաւոր դարերի մէջ հաւատալիքը նոյն է եղել: Եանուն շան կատարուող երգման մէջ Ինգուշը ցոյց տալով մեռելոց գերեզմանի վրայ դրած շան դիակն ու ոսկորները, ասում է իր հակառակորդին — թող իմ նախնիք քո մեռածներին իրենց ուսի վրայ շրջեցնեն այն ճանապարհով, որը մեր առաջ ձգուած է՝ անձրեւով ջրուելուց եւ արեւով լուսաւորելուց յետոյ — եթէ ես սուտ եմ ասում (տես վերեւ):

Այսքանով զուգորդում եւ լուսարանում է, սակայն, երգման եւ հաւատալիքի իմաստը միայն, եւ ամփոփելով տեսնում ենք, որ թէ՛ գլուխ ուտող ազգանների եւ կենդանարար արծիւի եւ թէ՛ մարդակեր գերեզմանափորների եւ յարութիւն տուող «Իշանէ առէգներ», ի հաւատալիքը մի ամբողջութիւն են կազմում, թէպէտ հաղորդուած են նրանք ուրոյն ուրոյն եւ հակառակափա հատուածների մէջ. ըստ որում նայած աւանդութեան սիւժէին, ըստ այնմ էլ հաղորդուած է երկիմաստ հաւատալիքը բովանդակող կենդանու եւ թռչնի մէկ կամ միւս իմաստը: Այդ պատճառով էլ միայն անալոգիաները կարողանում են ամբողջացնել նման պայմաններում աւանդուող աւանդութիւնների թերի եւ այդ պատճառով մեզ համար շատ անգամ անհասկանալի իմաստը:

Իսկ տոհմերի ծագման խնդիրը մնում է քիչ լուսարանուած: Առ այժմ, բոլոր վերոյիշեալի հետեւորութեամբ պէտք է մտածել որ Անգղ եւ Բազէ անուններով կոչուող նախարարական տոհմերը, ինչպէս նաեւ բոլոր կենդանական եւ բուսական եւ տոհասարակ առարկայական անուններից ստեղծուած՝ հին աղնուականների մակդիրները ծագել են Իրոկէզների վերաբերմամբ մեկնուած պայմանների, այն է հոգեփոխական պատկերաւորութիւնների սկզբնական շրջանում, օր. Հաւունի, Գնունի, Վարաժնունի, Չիւնական, Թրթունի եւ այլն: Գոնէ Անգղ անունն նկատմամբ մի ցուցում ուշադրութեան արժանի է: Ծորք Անգղի անունը, համաձայն բոլոր վերոյիշեալի, իսկապէս պէտք է կարգալ Անգեղատուրք, ինչպէս ենթադրել է սրամտորէն մի բանասէր, անկախ մեր յարուցած խնդրից (Մ. Արեղեան), իրր միակերպութիւն Թաշատուր, Աստուածատուր, Այծատուր անունների:

¹ Վէպք Էնոյն Լոյսոս. Մոսկուա 1860, 93:

4.

Բացարձակ մտքով որեւէ աւանդութիւն չկայ, որի մէջ շան եւ թռչնի հաւատալիքը լրիւ հաղորդուած լինէր: Սակայն Շիրաքի աւանդութեան վարիանտներին մէջ կայ մէկը, որը հաւատալիքի լրիւ պատկերին մօտ է եւ, ինչպէս կը տեսնի ընթերցողը, համարեա թէ լրիւ է՝ բայց լուսաւորուած աղօթապէս:

Շիրաքի, Արտաւազդի, Ամիրանի, Մ՛հերի¹ եւ Պրոմէթէոսի աւանդութիւնների կապը շատ հեղինակներ քննելով ստոյգ են համարել: Մասնաւորապէս Մ. Էմինի երկու աշխատութիւններն այդ խնդրի համար նշանաւոր են²: Բայց Էմինն էլ բաց է թողել Պրոմէթէոսի եւ Շիրաքի վէպերի հանդիպման կէտերը, երեւի իր աշխատութեան մէջ ենթադրական չերեւարու համար:

Արդարեւ՝ ժայռի ծայրին բեւեռուած եւ արծուի տանջանքին ենթարկուած հերոսը շատ կէտերով տարբերուում է Մասիսի խորքում շղթայուած եւ շների պաշտպանութեան ձգուած հերոսից. սակայն այժմ՝ երբ Շիրաք-Արտաւազդեան վէպի մէջ հոգեպաշտութեան հաւատալիքը պարզուած է, նոյնպէս պարզուում է նաեւ, որ Պրոմէթէոսի վէպի տարբերութիւնները ոչ թէ օտար, այլ հարազատ են միեւնոյն հոգեպաշտութեան հաւատալիքին: Իսկ էականը վէպերի հէնց ներքին եւ դադարաբարեւոյ հարազատութեան խնդիրն է, եւ ոչ թէ արտաքին պատկերաւոր նկարագրի տարբեր արտայայտութիւնը:

Այդ հայեցակէտով նայած, Պրոմէթէոսի վէպի գլխաւոր եւ նշանաւոր մի առանձնայատկութիւնն այն է, որ հոգեփոխութեան հաւատալիքի երկու անպայման աւարիաների՝ շանը եւ թռչնի դերը պահել է նա. ասում ենք անպայման՝ ի նկատի ունենալով՝ հին արեւելքի կրօնական կեանքը՝ ըստ վերոյգրեալի:

Պրոմէթէոս երկու տարբեր տեղերում եւ տարբեր տեսակ պատժի է ենթարկուած. առաջ տարտարում խաւարի թաղաւորութեան մէջ եւ ապա ժայռի գլխին եւ արծուի ձեռքով: Ահա Հերմէսի խօսքերը.

«Աննայ որոտով եւ կայծակների սրերով՝ բարկացած Զեւսը կը հարուածէ այս ձորի ճերպերը, փոշու պէս մանրելով նրանց, իսկ քո մարմնի կազմուածքը այստեղից նա կը խորտակի խաւար անդունդի անհաս խորքերը: Եւեոյ, երբ կը լրանայ անհամար տարիների շրջանը, դու արեւի լոյս կը տեսնես, բայց (այն ժամանակ) կը սկսէ քեզ մօտ սրանայ հղօր, սեւաթեւ՝ Զեւսի արծիւը: Վայրենարար եւ անյազութեամբ կը սկսի պատառել նա քո տանջուած մարմինը, կոցահարել քո սեւ թոքերի մնացորդը — այն անկող հիւրը, ամբողջ օրերով: Եւ այլ եւս մի սպասիր դու քեզ համար փրկութիւն այդ տանջանքից: Միթէ կը լինի մի աստուած, որ ուզենայ քեզ թափել իր անձով եւ կ'իջնի զժողբի մութ խորշերը, դազաղն նման մօսայլ տարտարոսի սահմանները. մի մտածիր այդ: Իմ սորոսնալիքս մտացածին չեն, ո՛չ, եւ այլն:»

Մեզ յայտնի չեն Հեսիոդոսի, Պինդարոսի, Լուկիանոսի եւ Ապոլլոնի Հոդոսացու տեղեկութիւնները, որոնց մէջ աւանդութիւնը, ենթարկուելով զանազան փո-

¹ Դասիթ եւ Մ՛հեր վէպի եւ Ամիրանի աւանդութեան մասին մեր պատրաստ ունինք մի ընդարձակ համեմատական աշխատութիւն — «Լեռնակոմբ», Գ. այդ պատճառով այտուց յարաւում ենք այդ երկու վարիանտի յիշատակութիւնը:

² «Վէպը Հնոյն Հայաստանի», «Մուգէս Խորենացին եւ հին հայկական վէպ»,

փոխութեան, տարրեր եւ այլեւայլ մանրամասնութեամբ է պատմուած — որպէս ղե կարելի լինէր ստուգել այն, ինչ որ Լաբլիլէսի այս հատուածը արդէն հիմք է տալիս միայն ենթադրելու. այսինքն՝ որ արեւելեան աւանդութիւնը յոյներին յայտնի է եղել հաւատալիքի անհրաժեշտ մասերով — տարտարոսեան տանջանքի եւ հոգեառ թռչնի մասնակցութեամբ, թէպէտեւ յունական տարտարոսի պահապանը երեք-գլխեան շունը — ցերբեր — չէ յիշուած այս հատուածի մէջ: Թէ ցերբերը, թէ Ծամայի չոփուռ շները եւ թէ Շիգարի, Ինգաշների, Զենդաւեստայի եւ հին ժողովուրդների հաւատալիքը միատեսակ խնաս ունին. շները տարտարոսի մեռած հողի-ներին մերթ հսկում են, մերթ ընդունում, մերթ վերակենդանացնում: Ուստի հին յոյն հանդիսատես լինելով Հերմէսի եւ Պրոմէթէոսի տեսակցութեան եւ լսելով բնօրինակ Հերմէսի հաղորդածը տարտարոսի մասին, անհրաժեշտօրէն եւ բնականաբար պատկերացնում էր շան — ցերբերի — դերը. այդ աւելի քան պարզ է եւ հասկանալի: Մեզ թուում է նոյն խի որ շան մասին Լաբլիլէսի բուժիչը գեղարուեստական պատճառ ունէր եւ ահա թէ ինչպէս. Լաբլիլէսի մահացի մի տանջանք տարի յետոյ, 441 թուին Սոֆոկլէսի գրած «Անտրիգոնա», ողբերգութեան մէջ այս աշխարհքի շունը ցուցադրուած է ամենապիղծ արարածը եւ հին սրբութեան ու հաւատալիքի յետին հետքն անգամ չունի նա յոյնի աչքում: Լիլիպոսի որդին, որ դաւաճանել էր իր հայրենի քաղաքին, եւ մեռել իր հարազատ եղբոր ձեռքով, ամենաճայրայիղ պատժի արժանի էր. բայց մեռածին ինչպէս պատժել. եւ ահա ինչպէս.

Նրէոն — «Ոչ որ չը պէտք է լայ կամ թողէ նրան. այլ թող, առանց շներով, խայտառակ տեսքով՝ շների եւ թռչունների առաջը ձգուի. ահա իմ կարծիքս. երեք շարերը ինձնից չեն ստանալ այն յարգանքը, որը բարիներին է վայելում»,

Ողբերգութեան ինարիզը հէնց մեռածի հողուն կրծանկան պարտուպատշաճ յարգանքից զրկելն է. եւ Անտրիգոնան զոհ է գնում իր առհմական եւ արիւնակցական զգացման, զազանի թաղելով իր եղբոր մարմինը՝ ի հեճուկս կրէոնի: Ծների եւ թռչունների այս այլակերպուած դերը եւ հին հաւատալիքի կերպարնափոխութիւնը ինքնըստինքեան շեշտուում է այդ հատուածով բայց միեւնոյն ժամանակ հատուածը ցոյց է տալիս, որ, ինչպէս կարծում ենք, խիստ անգեղարուեստական պիտի լինէր, եթէ տեսնէինք Պրոմէթէոսի մարմինը կենդանւոյն տարտարոսի շան առաջ ձգուած. ընդհակառակը շատ տպաւորիչ է տարտարոսի նկարագիրը Հերմէսի բերնում, առանց շան նկարագրի. ուր խորհրդաւոր անպաշտպանութեան մէջ պիտի հիծէ տիտանը. այդ պատկերը սկսուում էր ներկայացման վերջում. որտեղ ու կայծակը, երկինքն ու երկիրը քառսին առաջացնում. ժայռերը խորտակուում են, հետը նաեւ տիտանը. սկսուում էր նրա պատժի առաջին մասը, տարտարոսի կեանքը:

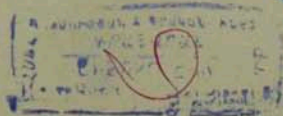
Տարտարոսը եւ Աւագ Մասիսի անդունդը գուգորդուելուց յետոյ, գուգորդուած են նաեւ երկու հերոսների պատժի անվախճան լինելու պատճառները. նիւթը անսպառ աճման մէջ է: Որոշուած է որ Շիգարի շղթան լեղելով շները չը կարողանան սպառել, այլ ամէն տարիմտին մաշուածը վերստին նորոգուի, խի Պրոմէթէոսի թղթերը միշտ աճեն, արծուի պոկած պատառի փոխարէն:

Նոյն է նաեւ գաղափարը — նախնական կարգերի դէմ ըմբոստութիւնը — որը տանջանք է բերում բոլոր հերոսների համար: Իւպիտէրը տիտաններին յաղթելուց յետոյ, մտածեց իսպառ ջնջել մարդկային սեռը: Որպէս զի բռնապետական այդ

կամայականութիւնից ազատէ իր սիրելի մարդկանց, Պրոմէթէոսը նրանց սովորեցրեց բարի սկզբունքները եւ անմահութիւնը: Իւպիտէրը նրան պատժեց: Արտաւազդ տեսաւ, որ Հին կարգերը եւ իր հայրն անգամ նոյն խի իր մահուան դազաղից ժողովրդին խաւար ու բարբարոսութիւն են միայն սովորեցնում: Պատմիք-անձնասպանութիւնը, նիւթականն է շեշտել, իրրեւ կեկղեցական անձնաւորութիւն. բայց դարեր շարունակ այդպիսի անձնասպանութիւններ կատարուում էին եւ երկիրը աւերակ չէր էլ դառնում. մանաւանդ որ Արտաշէսը, ըստ վէպի, ամենալի էր թողել իր երկիրը մահուան ժամանակ. ուստի Արտաւազդը բարբարոսութիւն է համարում «աւերումն», նա տեսաւ որ իր հայրը թէպէտ մեռաւ, բայց դեռ ժողովուրդը հայրական Հին կարգերի ետեւից է գնում. «մինչ զու գնացեր եւ զամենայն երկիրս ընդ քեզ տարար», ուստի «ըմբոսացաւ, բայց նաեւ պատժուեց»: Այդ ուղղութիւնը Արտաւազդ ցոյց էր տուել նոյն խի իր հօր կենդանութեան օրով, խելով Արգամից եւ հօր դայեակից նրանց կենդանակոյտ իրաւունքները. որեւէ նախարարի այդպայլայն պարտական ապրուստը եւ իր մօր ամուսնական կենքի մէջ նկատած անհաւատարմութիւնը վրդովեցին նրան: Այս բոլորը իր հօր դէմ էր: Ուստի եւ դեռ շատ առաջ նա հռչակուած էր իրրեւ դիւահար: Երգարի վէպը նոյնպէս. հայրը որդուն զրկել էր ժառանգութեան իրաւունքից եւս, թէպէտ վէպը այդ բացատրում է որդու խնդարութեամբ, բայց մենք տեսնում ենք, որ աշխարհքի կէտը Երգարի կուսակիցն էր. երկու կողմերը միջում են եւ ահա հայրական կարգերի եւ որդեկան ցանկութիւնների մաքաւման ժամանակ «աւերումն լինէր ոչ սակաւ»: Ի վերջոյ յաղթող է հանդիսանում որդին եւ հրատարակում է, որ ինքը կամենում է թագաւոր լինել: Սակայն անյաջող, որովհետեւ ինչպէս Պրոմէթէոսին եւ Արտաւազդին, սրան էլ պատժում է հակառակորդների միեւնոյն բարոյական ոյժը — կրօնական ըէժիմը: Ուստի երեք աւանդութիւնն էլ սխալում են միեւնոյն դրդապատճառով՝ ըմբոստութեամբ աիրող կարգերի դէմ, եւ պահուում են մի տանջանքով, որ միակերպ բոլոր վէպերի մէջ անխիզմի պատկերն ունի:

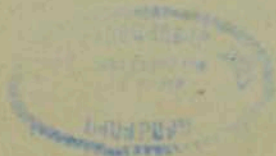
Ահա այս է բոլորը, ինչ որ կարող ենք ասել Պրոմէթէոսի եւ Արտաւազդեան վէպի առնչութեան մասին՝ նկատմամբ հոգեպաշտութեան հաւատալիքի: Ձր վերջացրած այս էջը մի դիտողութիւն սակայն հարկաւոր ենք համարում սրան կցել: Մենք աչքի առած ունինք, որ Պրոմէթէոսի վէպը զեղարուեստական պահանջներով շատ մասերից եւ բնական զեղեցկութիւնից զրկուել է Լիպիլէսի ողբերգութեան մէջ. որ վէպը, վկայութեամբ մի շարք դասականների, դարերի ընթացքում ընդունել է նորանոր մասեր եւ կորցրել է նախնական պարզութիւնը եւ հաւատալիքի անտիսեղծ պատկերը. վերջապէս՝ մենք նկատում ենք նաեւ, որ շատ առջ պատկեր ունին Լիպիլէսի ողբերգութեան մէջ Հին հաւատալիքի հետքերը, սակայն հէնց այդ միեւնոյն պատճառներով այդ ազօտ հետքերը թանդ պիտի գնահատուեն եւ ուշադրութեան արժանի համարուին մանաւանդ ներկայումս, երբ հաւատալիքի պատկերի աղօտութեան աստիճանները չեն խնդրելին, այլ հէնց ինքը այդ պատկերը իր ամենաթղլ լուսաւորութեան մէջ անդամ, ինչպէս եւ է իսկ:

Handwritten notes on the left margin: *ՀՀ* (top), *A III* (middle), *5335* (bottom).

872

© 1971 by the Board of Regents

25. Մ ա ք ս ո շ դ ի ս ձ Մ. Վ.՝ Ջէյթոնի բարբառի ծայնական դրութիւնը:
26. Բ ա ն դ ր ո շ պ ա ճ ի ս ձ Պ ր ո Ֆ. Ղ.՝ Հայերէն «իմանամ»:
27. Գ ու գ ա ճ ճ ի ս ձ Ե.՝ Հայերէնէ փոխառնուլ բառեր թրքերէնի մէջ:
28. Jensen Prof. Dr. P.: Hittitisch-armenisch (= Ե ձ ա Է ձ Պ.՝ Հիտիտերէն-հայերէն):
29. Ա կ ի ձ ի ս ձ Հ. Ն.՝ Յովնաննէս Կաթողիկոս Օմնեցոյ Նորագիւտ գրուածք մը Բանին մարմնաւորութեան վրայ:
30. Strzygowski Prof. Dr. J.: Ein zweites Etschmiadain-Evangeliar (= Ս տ ո չ ի գ ո վ ս կ ի Ե.՝ Երկրորդ Էջմիածնի աւետարան մը):
31. Բ ա ս ս մ ա Է ի ս ձ Կ. Յ.՝ Հնդքարիա սարկաւազի «Կոնդակը»:
32. Bittner Prof. Dr. M.: Einige Kuriosa aus dem armenischen Dialekte der Walachei und der Moldau (= Մ. Բ ի տ ո ձ ի ր՝ Հունգարիայոց եւ Լեւանայոց բարբառէն նետարքերական գծեր):
33. Կ ի շ ի Է ս Է ի ի ս ձ Բ ա ո յ գ Է ձ Ե ս յ.՝ Դիտողութիւն մը նին Հայերէն թարգմանութեանց մասին:
34. Փ Է ի մ ա թ ի ս ձ Հ. Պ.՝ Մարկոսի Աւետարանի Ժ.Զ. 9-20 համարները Հայոց թով:
35. Ս ր ա ս պ ի ս ձ Հ. Ի.՝ Հայք ի Նարատուրազար:
36. Lidén Prof. Dr. E.: Ein Beitrag zur armenischen Lautgeschichte (= Լ ի դ Է ձ Ե.՝ Հայերէն նշարանութեան Նպաստ մը):
37. Ա ղ ո Ն ց Ն.՝ Տորք աստուած նին Հայոց:
38. Դ ա շ ի Թ-Բ Է կ Մ Է ի ի ք Ս.՝ Հայերէնի կեդտիկ բարբառներու նետ առնչութիւնը:
39. Karst Prof. Dr. J.: Zur ethnischen Stellung der Armenier (= Կ ա ո յ տ Ե.՝ Հայոց ազգագրական դիրքը):
40. Մ ա ս ո ի կ ի ս ձ Հ. Ա.՝ Սարբառնի Թէ Արարատ:

